

Novi izdaji na pot

Politični sistemi se na razne načine ukvarjajo z vprašanji, kakšna naj bi bila vzgoja otrok, kako naj se starši, učitelji in družba nasploh lotevajo poučevanja otrok ter kako se preko otrok lahko prenaša določena ideologija. Razprave o vplivu vzgoje so običajno vezane tudi na vprašanje možnosti prevzgoje, zato se analize nadzorovanja in discipliniranja v šoli na poseben način dotikajo tudi možnosti vplivanja na potencialno družbeno nevarne individuume. Zagate o disciplini v šoli tako pogosto trčijo ob zagate o disciplini v zaporih ter tudi na vprašanja o tem, kje je jedro deviantnosti posameznika.

Pričujoča knjiga je nastajala v času razpada socializma, ko je obstajalo upanje, da bo s koncem totalitarnega režima prišlo do bolj svobodne organizacije družbe in ko se je predvsem predpostavljalo, da se bodo spremenile prejšnje oblike družbenega nadzorovanja. Knjiga namreč analizira prav način, kako so različni družbeni sistemi oblikovali različne oblike družbenega nadzorovanja ter kako je bila šola oziroma vzgoja otrok in mladine vselej mesto največjega vpliva prevladujočih ideologij. V knjigi pa so še posebej izpostavljene filozofske in psihoanalitične razprave o vplivu različnih oblik poučevanja na oblikovanje subjekta. Obravnavano je tudi razmerje med vzgojo in izobraževanjem ter predvsem vprašanje ideološkega nadzora, ki poteka skozi šolski proces.

Ob ponatisu knjige se seveda zastavlja vprašanje, do kakšnih sprememb je prišlo v zadnjih dvajsetih letih in do katere mere je problematika nadzorovanja in discipliniranja aktualna v času prevladujoče ideologije post-industrijske družbe. Pomembne spremembe se danes na primer dogajajo že v samem podajanju znanja in tudi pri formulaciji tega, kaj naj bi šola učila. Pri načinu poučevanja je tako prišlo do velikega obrata od uporabe teksta do uporabe vizualnih učinkov, ki ne vplivajo le na način prenašanja znanja, ampak tudi na razmerje med učiteljem in učencem. Vzemimo primer iz ene od elitnih angleških univerz, kjer na koncu šolskega leta študenti podajo podrobno oceno profesorjev. Že nekaj let se dogaja, da dobijo najboljšo oceno tisti profesorji, ki na predavanjih uporabljajo veliko slikovnega materiala, ki študentom predavajo predvsem s pomočjo PowerPointa in ki takšen predvsem slikovni material nato posredujejo kot učno gradivo na svoji internetni strani. Profesor, ki bo od študentov zahteval, da preberejo kompleksne teoretske tekste in ki na predavanjih ne bo uporabljal PowerPointa, bo velikokrat s strani študentov kaznovan s slabšo oceno. Njegova predavanja namreč ne bodo dojeta kot zabavna, teksti bodo pretežki in študentom se bodo zdela predavanja brez kopice slikovnega gradiva dolgočasna.

Teza, da mora biti poučevanje zabavno, bi bila težko sprejeta v času nemške klasične filozofije, ko sta filozofa Kant in Hegel razmišljala o vprašanju, ali ni ravno discipliniranje uma, ki poteka preko poučevanja težko razumljivih snovi (na primer latinščine) predpogoj za to, da bo um kasneje zmožen svobodnega razmišljanja. Če je torej v preteklosti disciplina bila povezana s svobodo, danes na eni strani pristajamo na ideologijo svobodnega posameznika, ki naj bi imel neizmerno možnost izbire, na drugi strani pa radikalno znižujemo nivo znanja, ki naj bi ga posameznik v življenju potreboval. Tudi tukaj je mnogokrat na delu ideja izbire. Šola naj bi tako predvsem pripravila posameznika, da bo zmožen najti potrebne informacije, če bi jih slučajno kdaj potreboval. Razprave o disciplini in svobodi so sicer pričeli že borci za permissivno vzgojo v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja. Kot pokaže pričujoča knjiga, pa ta razmišljanja o svobodi niso bila brez ideološkega naboja, kot tudi ne brez velikokrat nevidnega vpliva moči osebnosti učitelja.

Tudi sodobne razprave o tem, ali naj bi šola predvsem izobraževala ali pa naj bi bolj vzgajala, se pojavljajo v precej podobni obliki, kot smo jih poznali v bližnji preteklosti. Če je danes vprašanje predvsem, kako naj bi šola vzgajala samozavestne otroke, ki ne bodo preobremenjeni z učenjem suhoparnih podatkov in ki bodo zmožni fleksibilnosti pri zaposlovanju ter inventivnosti pri iskanju znanja, se je socialistična pedagogika nekoč ukvarjala z vprašanjem, kako oblikovati človeka posebnega kova, ki bo zmožen gradnje brezrazredne družbe. Paradoksnost gre v obeh primerih za vprašanje, kakšne vrste posameznik »ustreza« določeni ideologiji. Tako v socializmu kot v kapitalizmu je rezultat vzgoje popolnoma drugačen od postavljenega ideala. Učinek začrtanih vzgojnih ciljev običajno ni kritičen posameznik, ki je zmožen refleksije družbene situacije, v kateri živi, ampak posameznik, ki je poln strahu in samocenzure.

Mehanizmi ideološkega podjarmljenja, ki jih opisuje pričujoča knjiga, so se sicer spremenili glede na deklarirane cilje, ne pa glede na dejanske učinke. Spremembe pa je opaziti tudi pri povečanju občutkov krivde in tesnobe, ki jih posameznik občuti v post-industrijski družbi.

Izbira in tesnoba

Današnja kapitalistična ideologija nenehno spodbuja posameznike, da je vse v njihovem življenju stvar izbire, da so svobodni, naj naredijo iz sebe, kar želijo, in da obstajajo brezmejni načini iskanja sreče v življenju. Preprost pogled na oglase na ulicah pokaže, da dandanes ljudi spodbujajo k izbiri identitete. Neka londonska univerza skuša privabiti nove študente z rekom: »Sem, kdor sem.« In celo pivovarna uporablja slogan: »Bodi ti!« Živimo v svetu, za katerega se zdi, da ima manj družbenih prepovedi v zvezi s tem, kako naj človek doseže srečo, ker se zdi, da obstajajo neskončne možnosti najti življenjsko izpolnitev in ker naj bi bili vsi nekakšni samoustvarjalci. V tej močno individualizirani družbi, ki daje prioriteto posameznikovi samoizpolnitvi pred podreditvijo skupinskim idealom, pa se ljudje soočajo s pomembno bojznijo, ki povzroča zadrego: »Kdo sem zase?« To vprašanje je še

posebej begajoče v času, ko doživljajo spremembo v naravi družbenih prepovedi in pritisk, da bi dojemali idejo izbire kot dokončni moto današnjega časa.

Vendar se zdi, da posamezniki delajo vse, da bi omejili prav to svobodo in možnost izbire. *New York Times* (27. avgusta 2000) je na primer poročal o bojazni, ki jo doživljajo Američani, ko morajo izbrati svojega dobavitelja elektrike. Članek je pojasnjeval, da je zadnjih dvajset let prevladovala ideologija, da bodo ljudje srečnejši in na boljšem, če bodo nenehno iskali najboljše priložnosti. Po eni strani smo tako dobili ogromno novih izdelkov, izdelovalcev in dobaviteljev, med katerimi lahko izbiramo, po drugi strani pa je ideja izbire postala sama sebi namen. Nekateri sociologi so začeli govoriti o »tiraniji svobode« v današnjem svetu, ker so se potrošniki prisiljeni odločati tudi o stvareh, za katere si niso nikoli predstavljali, da bodo nad njimi kdaj imeli kakšno moč (in je niti niso hoteli imeti) – kot je na primer izbira dobavitelja elektrike. Bojazen, ki jo ideologija izbire vzbuja v ljudeh, je, da se po eni strani zdi, da nihče več ničesar ne nadzoruje, po drugi pa, da nekdo (korporacije) na prikrit način manipulira načine, kako se ljudje odločajo.

Ob teh bojaznih gre za dvom v status tega, kar lacanovska psihoanaliza imenuje Veliki Drugi (ki zadeva vse od jezika, kulture, simbolne strukture, v katero smo vpeti). Dejanje izbire je travmatično točno zato, ker ni Drugega, ki bi zagotavljal kohenetnost našega družbenega prostora. Izbira je tako vedno stvar tveganja, pri katerem ni nobenih gotovosti. Kadar skušamo ustvariti samoomejujoče mehanizme, ki nam bodo pomagali pri naših izbirah in nam na koncu omogočili, da bi bili z njimi manj obsedeni, ne delamo drugega, kot da »izbiramo« Drugega, to je, izmišljamo si simbolično strukturo, za katero domnevamo, da nam bo olajšala bojazen pred breznom izbire. Težava pa je seveda v tem, da je že sam obstoj Velikega Drugega vedno naša »izbira« – ustvarjamo fantazijo o njegovem obstoju in moči.

V zadnjih letih se vse več razpravlja o tem, ali se je kaj spremenilo v našem zaznavanju Velikega Drugega. Se je simbolična struktura v poznem kapitalizmu spremenila? Ali pa se je vera subjekta v Drugega spremenila, ko so tradicionalne avtoritete, ki smo jih pogosto dojemali

kot utelešenja Velikega Drugega (na primer država, cerkev, nacija itd.) izgubile moč? Ob tem se zastavlja tudi vprašanje, ali se je spremenila tudi narava prepovedi in ideološkega posredovanja, ki poteka preko šole in preko družine. In ali ni posameznik postal tisti, ki ima vedno več moči v svojih rokah, da si postavlja prepovedi ter da zunanje omejitve upošteva le takrat, ko mu to ustreza.

Francoski psihoanalitik Charles Melman meni, da je sprememba v subjektovem zaznavanju Velikega Drugega povezana s prevladujočo domnevo, da je svet racionalno organiziran. Ta domneva stoji tudi za idejo racionalne izbire. Za področje Velikega Drugega se zdi, da je preplavljeno z informacijami, ki naj bi ljudem pomagale pri izbiranju v življenju. Toda to razraščanje informacij paradoksalno povečuje nezadovoljstvo ljudi.

Pred leti sta druga francoska psihoanalitika Jacques-Alain Miller in Eric Laurent prav tako razglabljala, da v današnji družbi ni več Velikega Drugega in da o tem priča današnja obsedenost z različnimi etičnimi komisijami (Miller in Laurent 1998, 15–35). Znanstveni razvoj je odprl mnoga vprašanja in nobene avtoritete ni, na katero bi se človek lahko zanesel za odgovor, zato ustvarjajo različne začasne, *ad hoc* strukture (kot so komisije). Te naj bi nam pomagale pri ravnanju z nekonsistentnostmi Velikega Drugega, vendar te seveda vedno izneverijo pri preskrbi gotovosti, ki jo iščemo.

Francoski filozof Dany-Robert Dufour predstavlja svojo različico pesimističnega pogleda o propadu naše simbolne strukture. Dufour izhaja iz Freudovih domnev, da vsaka kultura po svoje oblikuje subjekte, ti pa nato skušajo spoznati vedno specifične stopinje, ki vodijo k njihovemu izviru. »Zato nekdo slika Drugega, ga poje, mu daje obliko, glas, uprizarja ga, nudi mu predstavitve in celo super predstavitev, vključno z obliko nepredstavljalivosti« (Dufour 2003). Drugi za nas podpira, česar ne moremo podpirati – na ta način nam nudi podlago, ki nas utemeljuje. Prav zato je naša zgodovina vedno zgodovina Drugega ali bolje, predstavlja Drugega. Dufour dalje poudarja, da je subjekt vedno subjekt Drugega, ki je v preteklosti prevzemal mnoge oblike določene vrste velikega Subjekta – od Fizisa, Boga do Kralja, ljudstva itd. Skozi zgodovino se

je razdalja med subjektom in tem velikim Subjektom zmanjšala. Toda z moderno je nastala pluralnost velikih Subjektov, kar je povezano z zatonom moči cerkve in velikim znanstvenim napredkom.

V današnji kulturi je subjekt stalno razsrediščen, toda tudi simbolični prostor okoli njega je vse bolj anomičen in razpršen. Razprave o postmoderni so se tako osredotočile na dejstvo, da ni več velikih pripovedi, da ni več močnih avtoritet, s katerimi se subjekt istoveti, in da se zdi, da so individualizem potisnili do skrajnosti, tako da se subjekt vse bolj dojema kot samostvarnika.

Ali ta trend samostvarjenja prispeva k navidezni rasti psiholoških problemov, s katerimi se ukvarja psihoanaliza? Kaj se je v poznem kapitalizmu zgodilo s subjektivnostjo? Zakaj ljudi tako skrbi obilje možnosti in zakaj sta tako narasla občutka bojazni in krivde? Na začetku sedemdesetih je Lacan pripomnil, da v razvitem kapitalističnem sistemu lahko rečemo, da subjektov odnos do družbenega polja tvori določen diskurz. V tem »diskurzu kapitalizma«¹ se subjekt povezuje z družbenim poljem na tak način, da samega sebe jemlje kot gospodarja. Subjekt se ne dojema samo, kot da popolnoma vodi samega sebe, zanj se tudi zdi, da ima moč spet pridobiti izgubljeni užitek [*jouissance*]. V kapitalizmu subjekt tako dojemamo kot dejavnik, ki ima neznansko moč.

Kaj pomeni, da je subjekt postavljen na položaj takega dejavnika? Prvič se zdi, kot da je tak subjekt osvobojen podložnosti svoji zgodovini in genealogiji in torej osvobojen vseh označevalnih napisov. Zdi se, da je to subjekt, ki svobodno izbira ne le objekte, ki mu domnevno prinašajo zadovoljstvo, ampak še bolj smer njegovega življenja, to je, subjekt izbira sebe.

Kapitalizem vse bolj pretvarja proletarskega sužnja v svobodnega potrošnika. Toda čeprav subjekt dojemamo kot popolnoma odgovornega zase in še posebej svobodnega za številne izbire, ta možnost izbire odpira vrata naraščajoči bojazni. Eden izmed načinov spopada s to bojaznijo postaja močno istovetenje z nekakšnim novim gospodar-

¹ Jacques Lacan je svojo teorijo razvil na predavanju na milanski univerzi 12. maja 1972. Izvirni tekst je neobjavljen.

jem – od gurujev, verskih voditeljev, političnih skrajnežev do avtorjev priročnikov o samopomoči.

Nova narava prepovedi

Za pozni kapitalizem je torej značilno, da vztraja na tem, da je posameznik dojet kot svobodni »izbiralec«. Vse v našem življenju je danes stvar izbire: naš videz, telo, spolna usmerjenost, partner, imeti otroke ali ne, kariera, religija, identiteta nasploh ter seveda potrošniške dobrine. V šoli je učenec dojet kot tisti, ki naj se nauči izbirati znanje, ki bi ga nekoč morda potreboval. Tudi v kriminologiji se prestopništvo vse bolj dojema skozi prizmo izbire in preprečevanje kriminalitete kot postopki, kako preprečiti dostop do zelenih objektov izbire.

Živimo torej v svetu, kjer je na eni strani vedno več nadzora nad gibanjem človeka (skrite kamere nas zasledujejo vsepovsod), ljudje se zapirajo v zavarovana stanovanja, po internetu se varujemo pred vpadi kiber-kriminalcev, zidamo vedno trdnejše zapore, na drugi strani pa živimo v iluziji, da običajne oblike družbenih prepovedi ne delujejo več. Če na eni strani oblikujemo stroge pravne zakone, pa na drugi strani spoznavamo, da nepisani zakoni, ki so bili nekoč posredovani prek družbenih avtoritet, ne delujejo več ter da je posameznik dojet kot tisti, ki si sam izbira svoje prepovedi.

Pred časom mi je v Angliji podiplomski študent prava razložil, kako si predstavlja svoj odnos do prepovedi. Ko gre ta študent zjutraj lepo oblečen na delo v pravniško pisarno in pride do zelenice z napisom »Prepovedano prečkanje trave«, upošteva to prepoved. Ko pride do iste zelenice popoldan, oblečen v zguljene kavbojke in nikakor ne več obremenjen z identiteto pravnika, zanalašč prečka tam, kjer piše, da je prepovedano. In ko se ta isti študent zvečer spravi za računalnik, si izbere več različnih identitet, ko kramlja v internetnih klepetalnicah. Včasih si izmisli nacionalno identiteto, drugič zopet seksualno usmerjenost, tretjič pa se igra z različnimi religioznimi usmeritvami.

Danes se posamezniki dojemajo kot nekakšni samooblikovalci, ki si lahko izbirajo, kdo so in s katerimi prepovedmi se bodo identificirali. Ne

glede na to, da je ideja izbire temelj sodobne družbe, pa ljudje mnogokrat čutijo izbiro kot prisilo. Obstaja namreč mnogo situacij, ko ljudje raje prepuščajo izbire nekemu drugemu. Če zdrave ljudi vprašamo, ali bi si želeli sami izbrati način zdravljenja v primeru, da zbolijo za rakom, v veliki večini odgovorijo pritrtilno. Ko pa ti isti ljudje resnično zbolijo, se večina raje odpove izbiri in čuti veliko olajšanje, če način zdravljenja izbere zdravnik.

Raziskovalci problematike izbire radi poudarjajo, da preveč izbire ne prispeva k zadovoljstvu. Vsak potrošnik je že doživel, da se je v trgovini počutil nemočnega zaradi prevelikega števila ponujanih izdelkov. Danes v razvitih državah celo študentje ne vedo več, katere predmete izbrati na univerzi. Na elitnih ameriških univerzah na primer lahko bruci izbirajo med več kot 200 različnimi predmeti. Barry Schwartz poudarja v svoji knjigi *The Paradox of Choice*, da so ljudje bolj zadovoljni takrat, ko je izbira nereverzibilna, tj. ko ne morejo zamenjati stvari, ki so jo izbrali. Hkrati pa več zadovoljstva najdejo tisti, ki iščejo nekaj, kar je dovolj dobro, in ne nekaj, kar naj bi bilo izjemno dobro. Ko torej zmanjšamo naše zahteve, ko se manj oziram na to, kaj imajo drugi, in ko se ne ukvarjamo nenehno s tem, da moramo svojo izbiro popraviti z novo, doživimo večje zadovoljstvo kot tedaj, ko nenehno iščemo nekaj boljšega oziroma ko se kar naprej sprašujemo, ali morda nismo izbrali napačne stvari. Po nekaterih raziskavah možnost izbire nikakor ne prinese več sreče, tudi v zasebnem življenju ne.

Danes se spreminja tudi odnos do lastnega telesa, tako da celo bolezen in smrt delujeta kot nekaj, kar je mogoče nadzorovati. Ta spremenjeni odnos do telesa se najlepše opazi v razmahu sodobnih umetniških praks, ki se dotikajo problema smrti, ter predvsem v tistih, ki predstavljajo problem posameznikovega nadzora na lastnim telesom v obliki mazohističnega samokaznovanja.

Psihoanaliza namenja veliko pozornost problemu prepovedi oziroma postavljanja meja. Meja je v psihoanalizi razumljena kot družbena prepoved, ki pa ni nekaj napisanega v obliki zakona. Ta meja se najprej pojavi v obliki starševskega »Ne!« V postopku socializacije posameznik vedno bolj ponotrnanja prepovedi, ki prihajajo od zunaj – v njem se

obljuje nadjaz, ki nato prevzema vlogo notranjega kritika. Ko govorimo o tem, da živimo v svetu brez meja oziroma v času, ko so se družbene prepovedi spremenile v veliko liberalnejše omejitve kot v preteklosti, ne smemo pozabiti, da je lahko posameznikov notranji, nadjazovski glas ne glede na zunanji manko omejitev še kako grozljiv in grozeč. V vsakdanjem življenju lahko vidimo, kako si danes ljudje nenehno sami nalagajo omejitve, na primer z intenzivnim hujšanjem, ekstremno telovadbo, plastičnimi operacijami itd.

V sodobni družbi je posameznik tudi nenehno pod prisilo, da najde čim večji užitek. Ko pogledamo ženske revije in celo dnevno časopisje, lahko opazimo, da so polni nasvetov, kako naj posameznik čimbolj uživa v življenju, kako naj postane boljša verzija samega sebe, kako naj bo čimbolj uspešen v službi, čim boljši partner, roditelj itd. Tovrstno pisanje medijev seveda ustvarja vzdušje prisile h konformizmu. Toda ne moremo reči, da tovrstna prisila deluje neposredno. Iz psihoanalize vemo, da identifikacija nikoli ni neposredna: ne glede na to, kako močno želimo nekoga prepričati o nečem, to ne poteka s pomočjo preproste propagande. Identifikacija se vselej zgodi kot stranski učinek, včasih tudi s pomočjo prepovedi. V času poletnega navala tujcev v Slovenijo je bila na primer ena od propagandnih idej, ki naj bi jih slovenski turizem uporabljal v tujini: »Ne pridite v Slovenijo!« Tovrstna propagandna ideja je seveda ironično igrala na predpostavko, da si ljudje običajno želijo prav tega, kar jim nekdo prepoveduje.

Kako ta manko prepovedi v sodobni družbi vpliva na posameznika? V razmišljanju o tem, kaj se je spremenilo v sodobni družbi, francoski psihoanalitiki oživljajo pojmovanje t. i. »kot da« osebnosti, ki ga je prva razvila Helene Deutsch (1965). Gre za ljudi, ki na zunaj delujejo popolnoma normalno: so inteligentni, dobro vključeni v družbo, kažejo čustva itd. Toda hkrati je to delovanje nekako prisiljeno – analitik in tudi običajni opazovalec kmalu ugotovi, da je s človekom nekaj narobe. Njegova čustva delujejo nekako »umetno«, kot da stvari ne bi prodrle v njegovo notranjost. Pri teh osebah ne gre za to, da bi bilo nekaj potlačeno, ampak gre bolj za proces izključitve – posameznik namreč nikakor ni obseden z dvomi in občutki krivde, ampak deluje kot nekdo,